

І.І.Ярмошик

Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX століть. – Житомир: Волинь, 2006. – 216 с.

Інтерес до проблем історіографії окремих регіонів України в сучасних умовах розвитку державотворчих процесів у ній істотно посилюється як серед професійних дослідників вітчизняної історичної науки, так і в широкому колі читачів-шанувальників загадкової музи Кліо. У зв'язку з цим викликає зацікавленість монографія декана історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидата історичних наук, доцента І.І.Ярмошика, в якій на доволі високому фаховому рівні аналізується розвиток історико-краєзнавчого вивчення Волинського регіону як невід'ємної частини Української держави вітчизняними істориками та місцевими краєзнавцями впродовж XIX й XX ст.

Запропоноване широкому загалу дослідження складається зі вступної частини, чотирьох розділів, висновків і досить вагомих додатків, які своєю інформаційною насиченістю істотно урізноманітнюють матеріал та значною мірою допомагають більш повно відтворити процес еволюції історіописання Волині протягом XIX – XX ст.

У вступній частині цієї книги, яка створена автором на базі його дисертаційної праці, доволі ґрунтовно окреслюється актуальність проблеми й її значущість. За його переконанням, історичні знання взагалі є важливим фактором формування і розвитку національної свідомості кожного народу. Саме тому важливого значення в цьому процесі, який неможливий без знання минулого, відіграють історико-краєзнавчі дослідження, які охоплюють вивчення окремої території, її історію, культуру та у котрих присутній не лише пізнавальний, а й емоційний компонент.

На думку вченого, краєзнавство, яке вивчає історію, соціально-економічні процеси, культуру, природу, тобто весь комплекс життєдіяльності людини в певному регіоні, є наукою інтегральною, комплексною і тому вимагає більш широких підходів для написання відповідних праць. Окресливши хронологічні та територіальні рамки дослідження й простеживши походження назви «Волинь» у працях попередників, автор поставив собі за мету здійснити аналіз етапів процесу історико-краєзнавчого вивчення краю вітчизняними вченими від початку XIX ст. до сьогодення як невід'ємної частини історичної науки України. Відтворивши на висококваліфікованому рівні історіографію поставленої проблеми, яка була висвітлена в значному корпусі наукової літератури, дослідник справедливо звернув увагу на той факт, що важливим джерелом для вивчення краєзнавства регіону є фонди державних архівів Житомирської, Волинської та Рівненської областей, зокрема Волинської духовної (ДАЖО. – Ф.1) і Луцько-Житомирської (ДАЖО. – Ф.170) римо-католицьких консисторій, фонди краєзнавців Волині – П.Абрамовича (ДАЖО. – Ф.3409), Я. Гофмана (ДАРО. – Ф.160), Ф.Штейнгеля (ДАРО. – Ф.366). Заслугою схвалення залучення науковцем до написання книги архівних матеріалів зі слідчих справ безпідставно звинувачених та засуджених органами ДПУ – НКВС відомих дослідників краю В.Кравченка, П.Абрамовича, В.Бруховського, К.Червяка.

Перший розділ монографії присвячено становленню й розвитку історичного краєзнавства в регіоні у першій половині XIX ст. В ньому на яскравому історичному тлі автор відтворює загальну картину зародження і формування історіописання краю в період приєднання останнього до Російської держави та утвердження на його території імперської влади з центром у губернському місті Житомирі. Надзвичайний інтерес становлять наведені в цій частині свідчення про давню історію Волинської землі у творах видатного російського вченого М.Карамзіна. Привертає увагу досить цікава розповідь про першу розвідку, яка була спеціально присвячена історії регіону, С.В.Русова «Волинские записки» (1809 р.). Викликають інтерес наведені дослідником дані про маловідому краєзнавця працю графа Я.Потоцького «Древняя история Волынской губернии...», опубліковану в Санкт-Петербурзі у 1829 р.

Автор розкрив евристичний потенціал історичних джерел першої половини XIX ст., з яких можна дізнатися багато суттєвих подробиць про минуле краю. За його переконанням, заслуговують на увагу «Записки русского путешественника с 1823 по 1824 г.» А.Г.Глаголева, мемуари І.М.Сбитнева, «Очерк истории православной церкви на Волини» П.Карашевича, в якій чи не вперше було запропоновано окрему періодизацію історії регіону й ін.

Окремим рядком слід згадати про наведені у монографії дані про видатних діячів української культури, котрі в своїх творах писали про край. Так, М.Максимович зробив першу науково обґрунтовану періодизацію історичного процесу на Волині, розділивши його на 5 етапів: 1) до утвердження Руської влади над регіоном наприкінці X ст.; 2) до входження краю до складу Литовської, або Західноруської держави в середині XIV ст.; 3) до входження Волині до складу Польщі у 1569 р.; 4) до повернення регіону до складу Російської держави в 1793 р.; 5) новітній період буття краю як Волинської губернії. Згідно з наведеними в дослідженні даними, історія регіону тісно пов'язана з Т.Г.Шевченком. У своїх поетичних творах митець згадував про окремі населені пункти Волинської губернії. Мандруючи цим краєм, він зокрема приділив значну увагу змалюванню могил повсталих гайдамаків у м. Кодні. І.І.Ярмошик справедливо вказує, що до сьогоднішнього дня могили їх не локалізовано.

Крім історіописання, автор звернув увагу і на діяльність джерелознавців та археологів на території регіону в першій половині XIX ст. Він детально простежив роботу там археографічної експедиції, яку очолював професор Київського університету М.Д.Іванішев. Завдяки власним розшукам останній привіз до Археографічної комісії більше 350 давніх актів і декілька актових книг, дослідив у 1855 р. руїни церкви Іоанна Богослова в м. Луцьку тощо.

На думку дослідника, досить ґрунтовно вивчали історію Волинської землі й такі світоці української історичної науки, як В.Антонович та М.Костомаров. У своїх творах вони намагалися з об'єктивних позицій відтворити минуле краю.

Слід віддати належне тому факту, що, вивчаючи історіографію регіону, автор не обмежився дослідженням творів лише українських учених, а й інтенсивно залучив до написання праці російських науковців В.Аскоченського та інших, які прагнули показати минуле Волині як невід'ємну частину загальноросійської історії. Для більш об'єктивного аналізу поставленої проблеми дослідник згадав і праці польських істориків – М.Липинського, І.Крашевського, А.Пшездецького та ін., в яких минувшина краю представлялась як частина історії колишньої Речі Посполитої, зазначивши, що їх погляди вимагають окремого дослідження.

Підсумовуючи матеріал по першому розділу, у висновках учений стверджує, що впродовж першої половини XIX ст. відбулося зародження основ історико-краєзнавчих досліджень регіону в публікаціях спочатку російських та польських науковців. Значну роль у розвитку джерелознавчої бази подальших досліджень краю відіграла діяльність Київської археографічної комісії, члени якої здійснили величезну роботу по розшуку, систематизації й збереженню актового матеріалу з історії Волині. Дослідник із сумом констатує, що інтелігенція регіону до історико-краєзнавчих наукових пошуків почала приєднуватися лише із середини XIX ст.

Другий розділ монографії має назву «Історико-краєзнавчі дослідження Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.» В ньому вчений детально аналізує історичну спадщину Л.В.Крушинського і відзначає, що поява його творів стала результатом наукової роботи місцевої інтелігенції по вивченню минулого краю, представники якої зорганізували навколо губернського статистичного комітету у 60-х рр. XIX ст.

Спираючись на широку історіографічну основу, автор розглянув дослідження історії Волині членами Історичного товариства Нестора-літописця, яке виникло в Києві у 1873 р. До його складу входили, крім В.Антоновича, такі видатні українські історики,

як Д.Багалій, М.Петров, М.Дашкевич, О.Левицький, Г.Павлуцький та ін. Окрему увагу дослідник приділив вивченню наукової спадщини Київської історичної школи, яку представляли В.Антонович, М.Дашкевич, М.Грушевський, М.Довнар-Запольський, О.Андріяшев, П.Іванов, П.Клепатський. Всі вищезгадані вчені в своїй творчості займалися дослідженням минулого регіону, здійснивши вагомий внесок у розробку української історичної науки.

Крім фахових праць з історії краю, цікаві статистичні матеріали друкувалися на сторінках «Волинских губернских ведомостей» протягом 1867–1869 рр. А.Братчиковим. За свідченням автора, крім світської преси, істотні заслуги з популяризації історичної минувшини регіону належать «Волинским епархиальным ведомостям», на шпальтах яких було опубліковано значну кількість краєзнавчих матеріалів Ф.Четиркіна, А.Соловійова, Д.Полянського, О.Хотговицького й ін. Більшість згаданих дослідників належали до духовного стану та мали доступ до архівів Житомирської консисторії. Тому фактичний матеріал з історії населених пунктів, храмів, монастирів, що містяться в їх статтях, переважно має достовірний характер.

Заслугою автора монографії є детальне дослідження краєзнавчого руху у регіоні, що зародився в кінці XIX ст. під егідою Волинського церковно-археологічного товариства, заснованого 2 січня 1894 р. Біля його витоків стояв відомий краєзнавець О.А.Фотинський, який на сторінках «Волинского историко-археологического сборника» опублікував ряд ґрунтовних наукових розвідок.

Необхідно звернути увагу і на вивчення дослідником роботи «Товариства дослідників Волині», яке було засновано у Житомирі 2 грудня 1900 р. За період своєї діяльності воно видано 14 томів власних «Трудов». Крім наукових публікацій, тут друкувалися матеріали про діяльність товариства, засідання секцій останнього, його фінансові проблеми й ін.

Загалом можна погодитися з висновками автора по другому розділу, що протягом XIX ст. в регіоні відбулося науково-організаційне становлення історичного краєзнавства. Важливий вплив на його розвиток справила Київська історична школа професора В.Антоновича, представники якої разом із своїм учителем підготували низку ґрунтовних монографічних праць із різних проблем історії краю.

Вивченню історичних досліджень регіону у 1917–1990-х рр. присвячено третій розділ монографії. Побудована на багатому історіографічному матеріалі, ця частина праці висвітлює роль Українського наукового товариства та Товариства дослідників української історії, письменства й мови у процесі вивчення минувшини Волині. Разом із дослідженням історіописання краю автор намагався об'єктивно показати і процес становлення музейної справи в регіоні. На основі залучення нових фактів йому вдалося побудувати цікаву розповідь про участь у вивченні історії краю таких відомих науковців, як М.Грушевський, Д.Абрамович, В.Перетц, В.Боцяновський, А.Лященко, Т.Мовчанівський, А.Козубовський, К.Червяк, Н.Дмитрук, С.Гамченко, В.Кравченко й ін. Вищезгадані вчені протягом довоєнного періоду здійснили гігантський внесок у розвиток археографічної та музейної справи на Волині, займалися як історичними, так й етнографічними та економічними дослідженнями минулого регіону. Завдяки їх працям було нагромаджено значний пласт фактологічного матеріалу, котрий істотно допоміг наступним дослідникам здійснювати вивчення історії краю.

Позитивною рисою праці є намагання автора утвердити неупереджений підхід до вивчення історіографічної спадщини Волині. Заслуговеє схвалення здійснене ним дослідження репресій стосовно науковців каральним апаратом тоталітарного режиму. Зокрема він вказує, що 1930-ті рр. на території регіону, як і по всій країні, позначені страшними репресіями. Трагічно склалася доля всіх провідних житомирських краєзнавців. Органами НКВС було сфабриковано справу про «Волинський український контрреволюційний націоналістичний центр у Житомирі» як один із підрозділів УВО-ВПА – Української воєнної організації – Волинської повстанської армії, керівну роль в якому приписували П.Постоеву, а членами його вважалися Н.Дмитрук, П.Абрамович, В.Гнатюк, О.Фотинський, М.Шавлович – всього 35 осіб.

Загалом можна погодитися з автором, що у післявоєнний час «відлиги» та «застою» краєзнавчі розшуки на території регіону хоча й проводилися, однак не так активно, як у попередні роки, й були обмежені можливостями публікування їх результатів. Разом із тим у 1965 р., за пропозицією професора В.Ялунського, місцеві науковці взяли активну участь у створенні історичного атласу України. Певний поштовх для розвитку краєзнавчого руху дала також робота над підготовкою в 60-х рр. багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». До її написання, крім викладачів обласних вузів, було залучено широкий загал кра-

езнавців – учителів, журналістів, працівників культури. Ними було проведено значний обсяг пошукової роботи, виявлено нові пам'ятки археології та архівні документи.

І.І.Ярмошик справедливо вказує, що монографій, присвячених загальній історії Волині, в радянський час з'явилося небагато, а тому значну цінність являють собою праці К.Гуслистого, М.Петровського, С.Белоусова, М.Котляра, І.Крип'якевича, В.Смоля, М.Кучинка, Ф.Шабурьда, Я.Ісаєвича, І.Свешникова, Л.Мельника, Н.Яковенко, Б.Кругляка, Л.Коваленка, О.Михайлика, І.Кічия, Б.Колоска й ін. Твори цих авторів присвячені різним спектрам вивчення минулого краю та являють собою історіографічну основу для розвідок молодих поколінь істориків.

У цілому розділ створено на широкій науковій базі із залученням різноманітних джерел і матеріалів, що особливо посилює його цінність та значення. Читається він із великим зацікавленням й інтересом. Однак, з нашої точки зору, висновки до нього варто було б зробити більш вагомими і підсилити авторськими аналітичними узагальненнями.

Значне зацікавлення у читача викличе останній – четвертий розділ монографії, присвячений регіону в дослідженнях істориків, які проживали за межами Української РСР (1917–1990 рр.). Із його сторінок ми дізнаємося про доволі плідну наукову роботу по вивченню минулого краю, яку проводять товариство «Волинь» у Нью-Йорку, Інститут дослідів Волині у Вінніпезі, товариство «Волинь» у Німеччині та ін. Учасники цих інституцій діаспори з позицій відродження української державності зробили істотний внесок у вивчення як давньої, так і середньовічної, нової й новітньої історії регіону. Серед значної плеяди імен зарубіжних українських істориків автор особливо виділяє А.Річинського, І.Фещенка-Чопівського, Л.Мишугу, Я.Пастернака, Я.Рудницького, І.Огієнка, І.Левковича, У.Самчука, О.Цинкаловського, П.Мірчука, Т.Бульбу-Боровця та ін.

Окремо слід згадати й про наведені в монографії дані про іноземних дослідників історії краю. Як свідчить автор, історичні студії Н.Ардта, Е.Гюша, А.Джанса, Г.Шмідта, В.Меджецького, А.Шепса, Л.Кремрінга, що відображають різні аспекти минулого Волинської землі, значно урізноманітнюють і доповнюють загальну палітру історичних творів про її славетну історію.

За переконанням вченого, дослідники української діаспори зробили досить багато для вивчення минулого регіону, ввели до наукового обігу чимало цінного джерельного матеріалу. Можна погодитися з особистою позицією автора, що в сучасних умовах недоцільно протиставляти доробок вітчизняних та зарубіжних учених. Адже вони гармонійно доповнюють один одного. Більше того, він справедливо відзначає, що справжнє фундаментальне дослідження з історіографії зарубіжних науковців, які писали про історію Волині, буде ще попереду. Будемо сподіватися, що досліднику і його учням вистачить сил та творчої наснаги здійснити задуманий проект, який конче необхідний українській історичній науці.

Авторські висновки з монографії є цілком самостійними й впливають з її змісту. У них учений формулює свою періодизацію розвитку волинського краєзнавства по окремих етапах. І хоча з її структури можна дискутувати, в принципі вона є прийнятною та не викликає суттєвих заперечень. Заслугує на увагу й здійснена І.І.Ярмошиком систематизація історіографії Волині по шести напрямках досліджень, які сформувалися у процесі розвитку вітчизняної історичної науки.

У цілому можна погодитися з дослідником, що людська свідомість є однією зі складових історичного процесу. Ця проблема досліджується на різних рівнях. Один із них – історія регіонів, області, району, села, окремих особистостей. Праця вчених сприяє глибшому розумінню історичного процесу широкими колами населення, вплетенню регіонального минулого в поступ держави.

Окремо слід зупинитися на великих додатках до монографії, які значною мірою допомагають більш повному розкриттю проблеми і суттєво урізноманітнюють матеріал. Із наведеної у книзі бібліографії дослідників Волині можна дізнатися про короткі біографічні дані по кожному історичному, який писав про минуле краю та його головні праці. Крім того, автор до кожного з них подає перелік літератури про його життя й творчість. Якщо уважно вчитатися в цю частину монографії, то можна простежити жахливу закономірність, котра свідчить про те, що переважна більшість істориків ХХ ст., які досліджували Волинь, зазнала політичних репресій і гонінь із боку партійних та каральних органів тоталітарного радянського режиму, а значна частина з них за свої наукові праці й погляди заплатала життям і була знищена кривавою машиною ідеологічних переслідувань.

Значною мірою допомагає визначитися у процесі історіописання Волині наведена в додатках коротка бібліографія, яка згрупована по окремих тематичних рубриках. Справляють приємне враження покажчики персоналій та географічний, котрі наводяться у кінці книги. Вони дають можливість зорієнтуватись в обширному тексті.

Ніяким чином не применшуючи значення монографії, наостанок хотілося б висловити декілька зауважень і побажань.

По-перше, на нашу думку, авторові не вдалося повністю відійти від дисертаційних ознак праці. Тому книга має важкий стиль, що певною мірою утруднює її сприйняття широкою читацькою аудиторією. Крім того, недостатньо вичитаний текст, поданий в авторській редакції, істотно знижує привабливість цієї монографії, присвяченій такій важливій проблемі, як відображення Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX – XX ст.

По-друге, запропонована структура книги не викликає заперечень й є практично досконалою, однак обсяги розділів доцільно було б уніфікувати за розмірами. Крім того, назви третього та четвертого розділів бажано було б подати в більш досконалії редакції.

По-третьє, авторські узагальнення і висновки, за нашим переконанням, могли б бути більш вагомими, самостійними й сміливими. У висновках недоцільно приводити посилання на інших авторів. Адже саме в них дослідник показує своє бачення проблеми та формулює нові концептуальні підходи у сфері вітчизняного історіописання.

По-четверте, зважаючи на вищесказане, необхідно звернути увагу ще на один момент. Хоча книга є цілком прийнятною і необхідною для читачів, однак побудована вона переважно на місцевому матеріалі й тому певною мірою має обмежений характер. На жаль, поза увагою автора залишилася творча спадщина таких корифеїв вітчизняної науки, як О.Кістяківський, В.Іконников, А.Скальковський та ін. Крім того, на жаль, історик не використав праці сучасних закордонних російських й українських авторів, в яких поступово утверджуються нові підходи до вивчення минулого Волині. В майбутньому активне залучення до наукового обігу їх надбань дасть змогу більш широко відобразити історіографічний процес у регіоні як у контексті української історичної науки, так і світової в цілому.

По-п'яте, наведена у додатках коротка бібліографія згрупована по окремих тематичних рубриках недосконало. Прагнення автора більш повно відтворити історіографічний процес в усіх його проявах призвело до певних повторів історичних праць у різних рубриках, що знижує цінність монографії.

Однак вказані недоліки, зауваження та рекомендації не применшують загалом наукової вартості запропонованої читачам праці, а, навпаки, викликають побажання рекомендувати продовжувати дослідження у визначеному напрямі.

Монографія «Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX – XX століть» є завершеною, самостійною та багатоплановою історіографічною працею, відзначається новизною розробки проблеми і, без перебільшення, стала важливою віхою у висвітленні історичної спадщини тих, хто вивчали регіон. На превеликий жаль, ця книга вийшла невеликим тиражем. Проте плакаємо надію, що вона ще буде опублікована не один раз.

На завершення слід сказати, що в сучасних умовах становлення української державності питання історіографічної спадщини істотно впливають на формування загальнодержавної ідеології й тому потребують подальшого висвітлення в історичних працях нинішніх дослідників. Саме тому авторові цієї праці хотілося б побажати надалі нарощувати історіографічні здобутки в цій царині та у майбутньому сформулювати свою історичну школу.

В.Б.Молчанов (Київ)